

1. Этимологический словарь русского языка / под ред. акад. Н. М. Шанского. — вып. 5. — М.: Московский университет, 1973. — Т. 1. — 304 с.
2. Ольшанский О. Е. В мире слов: Журналистика. – Режим доступа: <http://slovo.dn.ua/zgurnalist-zgurnalistika.html>.
3. Коротков А. В., Шамина О. А. Образовательные модели МГИМО. Журналистика как наука: От предметной области-к преподаванию. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhurnalistika-kak-nauka-ot-predmetnoy-oblastik-prepodavaniyu>.

УДК 811. 512. 1 (575.2) (045)

М. Д. Рыспакова, Кыргыз Республикасынын
Эл аралык университетинин окутуучусу,
Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы

«ЧАГАТАЙ ТИЛИ» ТЕРМИНИНИН КЕЛИП ЧЫГЫШ ТАРЫХЫНАН

Аннотация: Борбордук Азиянын ар кайсы тарыхый доорлорунда жашап өткөн көптөгөн элдеринин материалдык жана руханий маданияттары илимпоздордун көңүлүн буруп келген. Айрыкча, чагатай мезгилиндеги тилдик жана адабий көйгөйлөр түркологияда илимий кызыкчылыктын объектиси болуп келе жатат. Түркистан чөлкөмүндө түрк тилдүү акындардын колдонуп келген орток жазма адабий тилине «чагатай тили» деген аты берилген. Чагатай тилинин жазуусунда араб ариби колдонулган. Мына ушул орто кылымдарга таандык болгон орток тил катарында кызматын аткарган «чагатай тили» термининин келип чыгышын ачып берүү изилдөөнүн негизги максаты болуп саналат. Бул макалада «чагатай тили» термининин келип чыгыш тарыхы жана анын колдонулушу салыштырма-тарыхый методдун негизинде иликтенди. Чагатай тилинин аталышы жана жайылган аймактык маселелери боюнча маалыматтар каралып, бул туурасында окумуштуулардын көз караштары изилденди. Ошол доордогу кээ бир адабияттардан тарыхый мисалдар берилди. Башка элдер сыяктуу эле, кыргыздар да чагатай тилин орток тил катары колдонгон, ошондуктан, орток бир маданий мурастардын борборунда болгон азыркы кыргыз тили жана чагатай тилин салыштырып изилдөөнүн негизинде, алардын өтө көп окшоштуктары жана бири-бирине жакындыгы бар деп болжолдоого болот.

Ачык сөздөр: чагатай тили, кыргыз тили, орток түрк адабий тили, тектеш тилдер, кол жазма, Борбордук Азия, Алтын Ордо, Тимуриддер, Мавераннахр, Хорезм.

М.Д. Рыспакова, преподаватель
Международного университета Кыргызской Республики
г. Бишкек, Кыргызская Республика

ИЗ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТЕРМИНА «ЧАГАТАЙСКИЙ ЯЗЫК»

Аннотация: Материальная и духовная культура многих народов Центральной Азии, проживающих в разные исторические периоды, являлась центром притяжения учёных. В особенности языковые и литературные проблемы чагатайского периода издавна были объектом научного интереса в тюркологии. Общий письменный литературный язык, используемый тюркоязычными поэтами в Туркестанском регионе, называется «чагатайским языком». В чагатайских письменностях использовался арабский алфавит. Основная цель исследования - раскрыть происхождение термина «чагатайский язык», который служил общим языком средневековья. В этой статье на основе сравнительно-исторического метода исследована история возникновения термина «чагатайский язык» и его использование. Рассмотрены сведения о вариантах названия «чагатайский язык» и его территориального распространения, а также изучены взгляды учёных на этот вопрос, приведены исторические примеры из литературы того времени. Как и другие народы, кыргызы использовали чагатайский язык как общий язык, язык знати того времени, поэтому на основе исторических источников, сравнительных исследований современного кыргызского языка и чагатайского, мы можем предположить, что кыргызский язык, находившийся в центре общего культурного наследия и чагатайский язык, имеют множество сходств и близость друг к другу.

Ключевые слова: чагатайский язык, кыргызский язык, среднетюркский литературный язык, родственные языки, письменность, Центральная Азия, Золотая Орда, Тимуриды, Мавераннахр, Хорезм.

M.D. Ryspakova,
Teacher International University of the Kyrgyz Republic,
Bishkek, Kyrgyzstan

FROM THE HISTORY OF THE TERM “CHAGATAI LANGUAGE”

Abstract: the material and spiritual culture of many Central Asian peoples living in different historical periods was the center of attraction for scientists. Especially the language and literary problems of the Chagatai period have long been the object of scientific interest in Turkology. The common written literary language used by Turkic-speaking poets in the Turkestan region is called "Chagatai language". In the Chagatai written language used the Arabic alphabet. The main goal of the research is to reveal the origin of the term "Chagatai language", which served as a common language of the middle ages. This article uses a comparative historical method to study the origin of the term "Chagatai language" and its use. Information about the variants of the name "Chagatai language" and its territorial distribution is considered, as well as the views of scientists on this issue are studied, historical examples from the literature of that time are given. Like other peoples, the Kyrgyz used the Chagatai language as a common language, the language of the nobility of that time, so based on historical sources, comparative studies of the modern Kyrgyz language and Chagatai, we can assume that the Kyrgyz language, which was at the center of a common cultural heritage and the Chagatai language, have many similarities and proximity to each other.

Keywords: Chagatai language, Kyrgyz language, Central Turkic literary language, related languages, writing, Central Asia, Golden Horde, Timurid Empire, Maverannahr, Horezm..

Дүйнөлүк цивилизациянын эң байыркы очокторунун бири деп Борбордук Азияны айтсак болот. Бул чөлкөмдүн ар кайсы тарыхый доорлорунда жашашкан көп сандаган элдеринин материалдык жана руханий

маданияттарынын эзелки, байыркы жана орто кылымдардагы эстеликтери, кол жазмалары сакталып, бүгүнкү күндөргө жетип олтурат. Мында тилдик өз ара карым - катыштык процесстери чоң ролду ойнойт.

Кыргыз тили байыркы тилдердин катарына киргендиктен, түрк тилдери менен тыгыз байланыштуу болуп, бүгүнкү кыргыз тилинин материалдарын тарыхый-лингвистикалык фактылардын негизинде изилдеп, жалпы эле түрк тилдери менен болгон окшоштук, тектештик, жакындык маселелерин атайын изилдөөнүн объектисине алуу эң маанилүү орунда турат. «...анткени азыркы убакыттан байыркыны көздөй канчалык алыстаган сайын, жакын тектеш тилдер ошончолук бири-бирине жакындай түшөт» - деп Б. М. Юнусалиев белгилегендей, байыркы эстеликтердин тили азыркы тектеш тилдерге жакын экендигин жана азыркы тилдердин байыркыдагы издери бир болорун көрсөтөт [1, б. 57]. Азыркы кыргыз тилинин орто кылымдагы басып өткөн изин аныктоодо чагатай тили менен болгон катыштыгы, орток колдонулган сөз казынасы, тилдик өзгөчөлүк маселелери сөзсүз келип чыгат. Кыргыздардын да башка түрк тилдүү элдер сыяктуу XX кылымдын башына чейин чагатай жазуу тилин колдонушканын тарыхый маалыматтардан жана сакталып калган кол жазма булактарынан көрсөк болот.

Эбактан бери эле чагатай доорундагы тил жана адабият маселелери түркологияда илимий кызыкчылыктын объектиси болуп келе жатат. Түркистан чөлкөмүндө түрк тилдүү акындардын колдонуп келген орток жазма адабий тилине «чагатай тили» деген аты берилген. Чагатай тилинин жазуусунда араб ариби колдонулган. Мына ушул орто кылымдарга таандык болгон орток тил катарында кызматын аткарган «чагатай тили» термининин келип чыгышын ачып берүү изилдөөнүн негизги максаты болуп саналат.

«Чагатай тили» термининин аталышы Чынгызхандын экинчи уулу Чагатайдын атынан аталып калган. Чагатай атасынын көптөгөн жортулдарына катышып келген, Кытай жана Хорезм жортулдарын да эске алсак болот. Чынгызхандын өлүмүнөн кийин басып алынган жерлер уулдарына өтөт. Чынгызхандын экинчи уулу Чагатай, өзүнүн аймактык укугун Хорезм, Мавераннахр, Семиречье жана Кашкар тараптарда колдонот. Ушундан улам, Орто Азиянын аймагында жашаган этносторго «чагатай улусу» же «чагатай» деген аталыш колдонула баштаган. Алгач «чагатай» сөзү Чагатайдын тукуму, анын уулдары тарабынан курулган мамлекет же хандын эли дегенди билдирген. Кийинчерээк бул аталышта Мавераннахр аймактарында жашаган түрк көчмөн элдерге айтылган дагы, эң акырында болсо өнүгүп жаткан орток түрк диалектиси жана бул орток тилдин негизинде Тимуриддердин башкаруусу заманындагы Орто Азиялык орток түрк адабияты маанисинде колдонулган.

Түрк маданиятында «чагатай тили» термининин пайда болушу жана өнүгүшү туурасында Туркиялык окумуштуу Ф. Көпрүлү кеңири мааниде төмөндөгүдөй аныктама берген: «Монгол басып алуучуларынан кийин Чынгызхандын балдары тарабынан курулган Чагатай, Илихандар жана Алтын Ордо мамлекеттеринин борборлорунда XIII-XIV кылымдарда пайда болгон

жана Тимуриддер доорунда өзгөчө XV кылымда классикалык мааниге ээ болгон, бай бир адабиятты жараткан Орто Азия наречьесине «чагатай тили» деген аты берилген». Чагатай адабий тили - Чынгызхандын басып алуусунан кийин ислам маданиятынын таасири астында иштелип чыккан, Борбордук Азиядагы түрк тилинин адабий диалектиси болуп саналат. Жогоруда аталган диалектинин башаты XI кылымдан тартып башталары жана XIV кылымдан бери жазылган чыгармалардын бардыгы чагатай тилине ыйгарылышы керек деген пикирди айткан [2, б. 126]. Бул түркологдун көз карашы боюнча Карахандар доорундагы түрк элдери үчүн орток адабий тил эсептелген «хаканийе» (хандын түркчөсү «нагыз тил») адабий тили монголдордун чабуулунан кийин ар кандай аймактарда, айрыкча, огуз жана кыпчак тилинин элементтери менен жуурулушуп пайда болгон. Чагатай жазма адабий тилде жазылган чыгармалар өз ичинен тилдик айырмачылыктарга да ээ болгон; бул тил алгач Түркистан, Хорасан жана Иран аймактарында, Хорезмде андан кийин Алтын Ордодо пайда болгон. XIV кылымдын аягынан баштап XV кылымдын экинчи жарымында Тимуриддер доорунда Хорасан жана Мавераннахрдын Герат жана Самаркан сыяктуу саясий жана маданий борборлорунда классикалык адабий тилге бет алган Навои башында турган классик чагатай доору болуп эсептелет.

Казак булактарына көз жүгүртүп көрсөк, «Казак эдеби тилиниң тарихы» деген китепте: «XI-XVI кылымдардарда жазылган чыгармалар Орто Азия, Казакстан, Крым, Сирия жериндеги түрк калктарынын орток мурастарында кеңири тараган, ошондой эле XIV-XV кылымдарда бийликте турган Афганистан, Ирандын чыгыш жана чыгыш түндүк аймактарында, Индиядагы түрк тилдүү уруулар дагы чагатай тилин илим-билим, маданият, адабият максатында колдонгон» деп жазат [3, б. 50].

Казак окумуштуусу А. Аманжолов болсо: «Чагатай тилиниң XI-XIV гасырлардагы алтын ордалык түрки эдеби тили мен бир изден талмай жалгаусында ешкандай дау жок» [4, б. 74]. Жогоруда айтылгандай, Алтын Ордо мамлекетинин адабий тили чагатай орток тили менен бириктирилип, жалпы орток чагатай тили деп кароого кээ бир түркологдордун пикири башкача. Мисалы, Э. Н. Наджип XIV кылымдагы орток түрк адабий тилин аймактык жактан экиге бөлүп караган: 1. Жучи улусу адабий тили – Алтын Ордо диалектилери жана Хорезм адабий тилинин кошулушу менен, башкача айтканда, кыпчак-огуз тилинен пайда болгон адабий тил, бул тил чагатай адабий тилинен белгилүү даражада айырмаланып, чагатай адабий тили али жетилбеген мезгилде калыптанган адабий тил болуп эсептелет. Бул тил араб-фарсы, байыркы уйгур элементтеринин жок эсебинде колдонулушу менен өзгөчөлөнөт. Буга мисал катары «Мухаббатнамэ», «Хосров менен Ширин», «Гулистан» дастандарынын котормосу Сырдарыя, Хорезм, Сораи, Египеттен жазылган чыгармаларда лексикалык жана грамматикалык жактан кыпчак элементтери башкы орунда турса, огуз элементтери лексикалык, морфологиялык жактан чагатай адабий тилине караганда күчтүү. 2. Чагатай улусунда пайда болгон адабий тил байыркы уйгур адабий тилинин негизинде

араб-фарс тилдеринин таасиринин натыйжасында келип чыккан. Бул тилде орто кылымдын белгилүү акындары өз чыгармаларын жазган болсо, чагатай тилин бир бүтүн адабий тил даражасына жеткирген Алишер Навоинин чыгармачылыгы эсептелет. Бирок бул эки улуста жашаган түрк элдеринин ортосунда саясий-маданий байланыштар Алтын Ордо адабий тилине өз таасирин көрсөтпөй койбогон эмес. Натыйжада бул адабий тилде уйгур элементтери, араб-фарс тилдеринен кабыл алынган сөздөр бир топко коюлат. Ошол себептен Алтын Ордо адабий тилинде жазылган чыгармалардын тилинде бир сөздүн фонетикалык варианттары жана архаизм сөздөр пайда болушу байкалат. Мисалы, улу//улу (улуу, улук, великий), ары//арыг (аруу, чистый), ойанмак//ойганмак (ойгонуу, просыпаться). Бирок Чынгызхандын чабуулунан кийин түрк элдеринин маданий тарыхында пайда болгон жазма адабий тилин белгилүү окумуштуу Э. Н. Наджип Чагатай хандарынын бийлигине караштуу Мавераннахрда жашаган түрк элдери жана түрк элдерине аралашып кеткен башка элдер «чагатай» деген ат менен аталган деп баса белгилейт [5, б. 124]. Кала берсе, Шерефед-дин Али Йездинин «Зафер-наме» деген чыгармасында Тимур аскерлери «чагатай чериги» деп аталган. Айрыкча, XIII-XIV кылымдарга таандык Византия булактарында Батыш түрк деген түрктөр «чагатай» деп эскерилет. Осмон тилиндеги булактарда болсо этникалык ат катарында «чагатай» термини жолугат [6, б. 481].

Чагатай династиясынын бийлигинен кийин көчмөн чагатай уруулары, Тимур падышачылыгы кулагандан кийин XVI кылымда көчмөн өзбектер менен жуурулушуп кетишкени менен чагатай аты жок болуп кеткен жок. Ушул учурдан кийин чагатай аты уруунун аталышы катарында колдонула баштады. «Чагатай улусу» деп аталган уруулар өздөрүнүн өзбек эмес «чагатай эли» деп аталышын сактап калууга аракет кылган эле [7, б. 211]. XVI кылымдын жемиши болгон «Шайбани-намэ» дастанында да Мухаммед Салих «чагатай тили» деп атаган. «Чагатай эли»/«чагатай хайлы»/«чагатай халкы» деген терминдер XV кылымдагы чагатай акын-жазуучулары тарабынан «Тимурдук түрк же Тимур падышачылыгындагы түрк эли» маанисинде да колдонулганы айтылат. Мындай маалымат Мухаммед Салихтин «Шайбани-намэ» деген чыгармасында орун алганы анык. Тимуриддердин бийлигинен кийин өзбектердин кызматына өтүп, алардын сарайында жашап, аларга кызмат кылган акын Мухаммед Салих, бул чыгармасында өзбек басып алуучуларынын карамагындагы Самарканд шаарынан келген элчилер менен Шайбани хандын ортолорунда болгон маегинде, хандын өз оозунан чыккан сөздөрүн жазып алган:

Бил ки мен барчага мүшфикдур мен,
Барча эл бирле мувафыкдур мен.
Чагатай эл мени өзбек демесүн,
Бейхуде фикр кылып гам йемесүн.

Мааниси төмөнкүчө: «Билип алгыла, мен ар кимге мээрим төккөн жана ар ким менен жакшы мамиледе боло алган бирөөмүн. Чагатай калкы, мени өзбек дебесин жана жөн жайына кабатырланып кайгырбасын».

Ушул эле чыгарманын башка бөлүмүндө акындын чыккынчылык кылгандыгы үчүн күнөөлөгөн ыр саптары бар:

Дедилер ки: Сен Чагатай эли сен,

Ушбу йерде Чагатай хайлы сен.

Не деп өзбек биле йавер болдуң,

Ханга бу йаңлыг чакер болдуң?

Мындай дешти: «Сен чагатай элинен чыккан, бул жерлердеги чагатай калкынансың. Андай болсо эмне үчүн өзбек менен дос болдуң? Эмне үчүн ханга мындайча кул болдуң?» [8, б. 9].

Башында көчмөн түрк элдеринин тили болуп, андан соң Чагатай империясында жашаган баардык түрк элдеринин колдонгон орток «чагатай тили» жана «чагатай түркиси» («чагатай түркчөсү») терминдери, Тимуриддер заманында «Тимур падышачылыгында калыптанган бир тил» деген маанини алган. Чагатай сөзү, бул мааниде түрк тили, түрк элфазы, түрки тили, түрки лафзы, түркчө тил же кыскасы түрки, түркчө деген сөздөрдү XV-XVI кылымдардагы акын-жазуучулар эч колдонушкан эмес. Бир гана Алишер Навои жашаган өз заманынын адабий тилин атоо үчүн «чагатай лафзы» (чагатай тили) сөзүн колдонгон. Бирок баары бир ал дагы чыгармаларынын тили үчүн негизинен «түркий тил», «түрк» терминин да колдонгон эле.

«Чагатай тили» жана «чагатай түркчөсү» терминдеринин Тимур падышачылыгында өнүккөн орток түрк жазма адабий тили катарында колдонулушу XVII кылымдан башталган. XVII кылымдын белгилүү тарыхчысы Абул-Газы Бахадур хан «Шежере-и Түрк» (Түрк санжырасы) аттуу чыгармасында «чагатай түркчөсү» термини, арабча жана фарсча элементтердин аралашып колдонулган тил жана анын Тимуриддер доорундагы адабий тил экенин түшүндүргөн. Анын чыгармасында мындай дегени бар: «Тарыхты, билимдүү да билими жок да түшүнө тургандай кылып, баарына түшүнүктүү болуусу үчүн таза чагатай тилинде жаздым. Жада калса беш жаштагы баланын түшүнө турган стилде жаздым. Чагатай түркисинен (чагатай түркчөсүнөн) фарсча жана арабча бир да сөз аралаштырбаганым ачык эле көрүнүп турат» [9, б. 37]. Ошондой эле орто кылымдарга таандык акын-жазуучулардын адабий чыгармачылыгында колдонгон тилине «чагатай тили» деген термин берилет. Алар Лютфи, Навои, Хусейин Байкара, Абул-Газы Бахадур хан, Мырза Мехди хан жана Бабурдун чыгармаларынын тили өзгөчө көңүлдү бурат. XVI-XVII кылымдардын кээ бир жазуучулары бул тилге «Навои тили» деген терминди да колдонушкан.

«Чагатай тили» терминин келип чыгышын изилдеп жатып, чагатай тили боюнча ар кандай пикир, көз караштар айтылып келгенине күбө болдук. Алардын катарында кээ бир түркологдор «чагатай тили» деген терминдин ордуна «эски өзбек тили» (староузбекский язык) деген терминди колдонгондор да бар. Алсак, совет доорунун тилчи, чыгыш таануучусу А.М. Щербак «Грамматика староузбекского языка» деген эмгегинде XIV-XVI кылымдардагы чагатай тилине «эски өзбек тили» деген аталышты берген [10, б. 12]. В. В. Решетов 1959-жылдары «кадим өзбекче» (древнеузбекский) жана

«эски өзбекче» (староузбекский) деп эки түрдүү терминдерди колдонгон дагы, бирок аларды так ачып берген эмес. Ал жөн гана «эски өзбек» адабий тилин XIV-XV кылымдарда өнүккөнүн айткан [11, б. 16]. Бул маселеге байланыштуу өзбек тилчиси, белгилүү окумуштуу Т. Салимов мындайча жазат: «Язык который является государственным языком нашей республики, по историческим обстоятельствам и условиям на протяжении веков несколько раз менял свое название - тюркский, уйгурский, чагатайский, кыпчакский, узбекский» [12, б. 174]. А. Н. Баскаков болсо, исламдашкан Орто Азия адабий түрк тилинин бүтүн эски мурастарын «эски өзбекче» группасына киргизет, ал эми XIV-XV кылымдарга таандык чагатай адабий тилине «чагатайча» деген аныктама берген [13, б. 178]. «Эски өзбек тили» деген терминди негизинен европалык окумуштуулар чагатай тилине синоним катары колдонуп келишет [14, б. 175]. Ошондой болсо дагы, кээ бир советтик орус окумуштуулары «эски өзбек тили» деген терминге каршы болуп, «Тимуриддер доорундагы Орто Азия адабий түрк тили», «чагатай тили» же жөн гана «чагатайча» деген терминди колдонгондор да бар. Терминдин аткарган милдетине көлөм жана сапат жактан тең келе албастыгын орус окумуштуусу Г. Ф. Благова мындайча жазат: «...нельзя, тем не менее согласиться с таким полным и безоговорочным отождествлением «староузбекского» и «чагатайского», потому что чагатайский язык – понятие гораздо более поливалентное, нежели «староузбекский язык»» [15, б. 198]. Ал эми В. Д. Артамошина «эски өзбек тили» деген терминге каршы болуп, ал Навоиден мурдагы акындар Атаи, Секкаки, Лутфинин жана замандаштарынын тилине «Тимуриддер доорундагы Орто Азия түркчөсү» же «XV кылымдын биринчи жарымындагы Орто Азия түркчөсү» деген терминдерин колдонгон [16, б. 8]. Ошондой эле, Э. Н. Наджип «эски өзбек» термининин ордуна тырмакчага алып «чагатай» же «Орто Азия түркчөсү» деген терминди колдонгон [17, б. 9].

Чагатай жазуу тили жана анын жайылган аймактык маселелери боюнча илимпоздор арасында ар кандай көз караштар бар. Мисалы В. В. Бартольд мындай деп айткан: «В начале XIV века слово Джагатай сделалось официальным термином для обозначения среднеазиатского монгольского государства» [18, б. 88]. Белгилүү орус түркологу В. В. Радлов «Ярлыки Токтамыш и Темир Кутлуга» деген макаласында юридикалык документтердин чагатай тилинде жазылгандыгын белгилеген. Чагатай тилинин өнүгүшү Караханиддер доорунан башталып, Исламга чейинки маданиятта соңуна чыккан, уйгур тилинин уландысы жана тирүү тилдердин катарына кирбеген расмий бир жазуу тил катары мүнөздөйт [19, б. 1]. В. В. Радловдун мындай пикирин четке каккан А. К. Боровков болсо, чагатай тили уйгур тилинин уландысы эместигин айтып, ал Орто Азиядагы орток түрк адабий тили классикалык чагатай тилинин негизи болот деген пикирди карманган [20, б. 368]. Бул маселе боюнча А. Н. Самойловичтин көз карашы төмөнкүчө, ал чагатай тили деп, XV кылымдан баштап XX кылымдын башына чейинки жазылган чыгармалардын тилин атайт [21, б. 1]. П. М. Мелиоранский болсо, чагатай тилин XIII-XVIII кылымдарды камтыйт деген [22, б. 34]. А.

Крымскийдин оюу боюнча, XIII-XVIII кылымдарда Орто Азиядагы адабий түрк тили чагатайча болгон [23, б. 161].

Европалык илимий чөйрөдө эң алгач XIX кылымдын 60-жылдарында Венгриялык түрколог А. Вамбери тарабынан «чагатай тили» жана «чагатай адабияты» терминдери колдонулган жана чагатай тили туурасында мындай оюн айткан: «Чагатай тили Орто Азиялык түрк жазуу тили гана болбостон, Түркистандын чыгыш жана батыш тараптарында жашаган түрк этносторунун тили, айрыкча өзбек тилине тиешелүү» [24, б. 7]. Вамберинин XIX кылымдын акырында Хива өзбектери менен Зерефшан өрөөнүндө жашаган өзбектердин арасында «чагатай» аталышындагы ар кандай уруулардын бар болгондугу жөнүндөгү пикирин Н. А. Аристов тарабынан да колдоого алынганы маалым [25, б. 425].

Демек, «чагатай тили» терминин тектеш түрк элдеринин диалектилик өзгөчөлүктөрү менен орток колдонулган жалпы тил катары карап, чагатай эли тарыхта бир гана улут болуп өкүм сүрбөгөнүнө күбө болдук. Бул элдердин катарында тектеш түрк элдери: кыргыздар, казактар, түркмөндөр, каракалпактар, уйгурлар, өзбектер, татарлар ж.б. болгон. Ушундан улам биз чагатай тилин Борбордук Азия элдеринин орточо колдонгон маданий дөөлөтү экенин айтсак болот. Араб арибин кол жазмаларда колдонуу менен чагатай тилин жалпы түрк тилдеринин түшүнө билүүсүнө шарт түзүлгөн эле. Жада калса замандын талабына ылайык болуп, тарыхый иш кагаздарын алып жүрүүдө жана кол жазмаларды таанып билүү максатта жалпы түрк элдеринин түшүнүүсүн жеңилдеткен тил болгон. Ошол доордун чыгармаларын баардык түрк тилдүү этностун элдери окуп түшүнө алган. Кыргыз эли да башка түрк элдери сыяктуу эле дал ушул орток тил деп колдонгон чагатай тилин колдонушкан. Чагатай тили XV кылымдан XX кылымдын 30-жылдарына чейин Орто Азияда баардык тектеш түрк элдеринин, анын арасында албетте кыргыздардын да орток колдонгон жазуу тили деп айтсак жаңылышбастырбыз. Чагатай кол жазмаларынын элементтери революцияга чейинки кыргыз акын-жазуучуларынын кол жазмаларында, каттарында жана расмий иш кагаздарында кездешет. Араб графикасында чыгарма, иш кагаздарын жаратышкан. Буга мисал кылып XVIII кылымдын аягы XIX кылымдын башындагы кыргыз жазгыч акындарынын чагатай тилиндеги чыгармалары жана ал чыгармалардагы орток лексиканын колдонулушу, тилдик грамматикалык өзгөчөлүктөрүнүн орун алышы күбөлөндүрөт.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз тили менен чагатай тилин салыштырып изилдөөдө сөзсүз тектештиги жана жакындыгы болгон орток бир маданий мурастын очогуна такалабыз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Юнусалиев, Б. М. Кыргыз диалектологиясы [Текст] / Б. М. Юнусалиев. – Фрунзе, 1971. – 57 б.
2. Köprülü, O. F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar [Текст] / O. F. Köprülü. – Ankara: Ankara Diyanet Yayın Evi, 1919. – С. 126-175.

3. Казак эдеби тилинің тарихы. Хрестоматия [Текст]. - Алматы, 2000. – 50 б.
4. Аманжолов, С. А. Түрки филологиясы және жазу тарихы [Текст] / С. А. Аманжолов. – Алматы, 1996. – 74 б.
5. Наджип, Э. Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. [Текст] / Э. Н. Наджип. – М., 1989. – 124 с.
6. Ozonder, F. Sema Barutcu. Eski Türklerde Dil ve Edebiyat. Türkler, C. III [Текст] / F. Sema Barutcu Ozonder. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – С. 481-501.
7. Мухаммед, Салих. Шейбани-намэ. Джагатайский текст. Посмертное издание проф. П. М. Мелиоранского. Под наблюдением и с предисловием А. Н. Самойловича [Текст].– СПб., 1908. – 211 с.
8. Eckmann, Janos. Çağatayca El Kitabı [Текст] / Janos Eckmann. (Günay Karaağaç, Mut.). – İstanbul: İstanbul Fakültesi Basınevi, 1988. – 9 s.
9. Baron Desmaison, P. I. Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul Ghazi Behadur Khan [Текст] / P. I. Baron Desmaison. – Saint – Petersburg: Tome I, Text, 1871. – 37 б.
10. Щербак, А. М. Грамматика староузбекского языка [Текст] / А. М. Щербак. – Москва – Ленинград, 1962. – 12 с.
11. Решетов, В. В. Узбекский язык, 1 часть [Текст] / В. В. Решетов. – Ташкент, 1959. – 16 с.
12. Благова, Г. Ф. Тюркский-чагатайский, русский-чагатайский//джагатай. Опыт сравнительного изучения старого заимствования [Текст] / Г. Ф. Благова. – М.: Тюркологический сборник, 1971. – 174 с.
13. Баскаков, А. Н. Тюркские языки [Текст] / А. Н. Баскаков. – М., 1960. – 178 с.
14. Шериев, Ж. Байыркы адабият тарыхы [Текст] / Ж. Шериев. – Бишкек – Ош, 2000. – 175 б.
15. Благова, Г. Ф. Тюркский-чагатайский, русский-чагатайский//джагатай. Опыт сравнительного изучения старого заимствования [Текст] / Г. Ф. Благова.– М.: Тюркологический сборник, 1971. – 198 с.
16. Артамошина, В. Д. Условия формирования и некоторые особенности языка среднеазиатских поэтов-предшественников А. Навои, тюрко-монгольское языкознание и фольклористика [Текст] / В. Д. Артамошина. – М., 1960. – 8 с.
17. Наджип, Э. Н. Харезми, Мухаббет-намэ [Текст] / Э. Н. Наджип. – Москва, 1961. – 9 с.
18. Бартольд, В. В. История культурной жизни Туркистана [Текст] / В. В. Бартольд. – М., 1988. – 88 с.
19. Радлов, В. В. Ярлыки Токтамышша и Темир-Кутлуга [Текст] / В. В. Радлов. – М.: Зап. Вост. отд-ния Рус. археол. о-ва. т. 3, вып. 1/2, – 1889. – С. 1-40.
20. Боровков, А. К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. [Текст] / А. К. Боровков. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 368 с.
21. Самойлович, А. Н. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка [Текст] / А. Н. Самойлович., – Л.: Мир-Али-Шир, 1928. – С. 1-23.

22. Мелиоранский, П. М. Турецкие наречия и литература [Текст] / П. М. Мелиоранский, Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Санкт-Петербург: Энциклопедический Словарь XXXIV, 1902. – С. 34-54.
23. Крымский, А. Турецкое наречие и литература [Текст] / А. Крымский. – Санкт-Петербург: Энциклопедический Словарь XXXIV, 1902. – 161 с.
24. Vambery, A. Çagataische Sprachstudien [Текст] / A. Vambery. – Leipzig, 1867. – 7 б.
25. Аристов, Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности [Текст] / Н. А. Аристов. – СПб.: Живая Старина, вып. III-IV..., 1897. – 425 б.

УДК 82.081+811.111(575.2)(045)

А. М. Ураимова, улук окутуучу,
Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети,
Бишкек ш., Кыргыз Республикасы

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ МЕТОНИМИЯНЫН КОЛДОНУЛУШУ

Аннотация: Макала метонимияны изилдөөгө жана метонимиялык көчүрүүнүн өзгөчөлүктөрүнө арналган. Анда метонимия стилистикалык каражаттарынын татаал ыкмаларынын бири катары каралып, изилдөө үчүн кенен материал экендиги далилденди, ошондой эле чет элдик жана ата мекендик адистердин эмгектериндеги көрүнүштүн башаттары жана заманбап абалы изилденип, бул багытта байыркы философтордун көз караштарынан баштап азыркы окумуштуулардын бул маселеге болгон ой-пикири камтылды. Макалада метонимия терминине ар түрдүү булактардан аныктамалар берилүү менен, метонимия механизми жаңы түшүнүктүн пайда болушуна, сөздүн контексттик өзгөрүшүнө алып келери көрсөтүлдү. Метонимия менен метафора эң эле эффективдүү семантикалык сөз түзүү механизмдери катары кызмат кылары белгиленип, алардын айырмачылыктары каралды. Англис тилиндеги адабияттан, т.а., Шекспир, Моэм, Лондон, Байрон, Киплингдин чыгармаларынан алынган англис тилиндеги мисалдардын негизинде метонимиялык көчүрүүнүн түрлөрүнө жана анын эквиваленттерине талдоо жүргүзүлдү. Метонимия англис тилдүү жазуучулардын арасында көп колдонулуучу ыкма катары көркөм чыгармаларга өзгөчө бир кооздук, образдуулук берери аныкталып, бир сөзгө жаңы маани, жаңы түшүнүк киргизери далилденди, ошондой эле метонимияны түп тамырынан изилдеп чыгуу зарыл экендиги баса белгиленди.

Ачкыч сөздөр: метонимия, метафора, троп, синекдоха, неориторика, метонимиялык көчүрүү, сөз жасоо.

А. М. Ураимова,
старший преподаватель
Международного университета Кыргызской Республики
г. Бишкек, Кыргызская Республика